

DARIJUS BEINORAVIČIUS

Mykolo Romerio universitetas

TARPDISCIPLININIAI TEISĖS PAŽINIMO ASPEKTAI

Interdisciplinary Aspects of Law Cognition

SUMMARY

For humanitarian science knowledge about law has always been important. Law explains the organisation of society, the construction of the state. In short, law helps to understand social regularities and how to instil them so as to create the wealth of society. It is impossible to abstract law from society and social reality. That is why a direct and indirect knowledge of law is related to the object of humanitarian science. So, more or less various the social sciences (and not only social) contribute to the understanding of the process of law. It is interesting to note different sciences and methods are often not clearly seen in an interdisciplinary context. The article reveals the perspicacity resulting from communication between sciences like philosophy of law, history of law, sociology of law and others which is able to recognize internal law doctrines as well as mistakes of jurisprudence practise.

SANTRAUKA

Humanitariniams mokslams visada buvo įdomus teisės pažinimas, nes jis aiškina visuomenės organizavimą, valstybės konstravimą, kitaip tariant, stengiasi suvokti socialinius dėsningumus ir juos įdiegti konstruojant ir kuriant visuomenės gerbūvį. Teisė neatsiejama nuo pačios visuomenės ir socialinės realybės, todėl tiek tiesioginis, tiek netiesioginis teisės pažinimas patenka į humanitarinių mokslų objektą ir daugiau ar mažiau įvairūs socialiniai mokslai (ir ne tik socialiniai) prisideda prie teisės pažinimo proceso. Tarpdiscipliniškumo kontekste įdomu patikrinti, kaip įvairūs mokslai savais pažinimo metodais prieina prie panašių išvadų, o kartais ir visai netikėtų naujų atradimų, kuriuos apibendrinus teisė įgyja dar tvirtesnius mokslinio pažinimo pamatus ir atranda klaidas, kurios vien tik vidiniame teisės mokslo kontekste neretai nėra aiškiai pastebimos. Straipsnyje atskleidžiamos mokslų bendradarbiavimo procese atsiradusių disciplinų, tokių kaip teisės filosofija, teisės istorija, teisės sociologija ir kt., įžvalgos, kurios yra lyg savotiškas žvilgsnis į teisę iš šalies ir tarsi išorinė teisės analizė bei kontrolė, galinti atpažinti vidines tiek teisės doktrinos, tiek jurisprudencijos praktikos klaidas.

RAKTAŽODŽIAI: teisė, teisės filosofija, mitologija, tarpdiscipliniškumas, moralė.

KEYWORDS: law, philosophy of law, mythology, interdiscipline, morality.

IVADAS

Moksle būtina nuolat abejoti, kelti klausimus ir atpažinti stereotipus, juos atskirti nuo esmės ir tikrojo pažinimo. Vienas mokslas pats savaime gali būti nepakankamas arba nueiti klaidingu samprotavimų keliu. Siekiant išvengti klaidų arba surasti klaidos niuansą, tenka analizuoti kitų mokslų išvalgas. Šiandien ribos, nubrėžtos tarp atskirų disciplinų, dažnai susieina ar net susikerta: ir teoriniai, ir praktiniai metodologiniai disciplinų elementai skverbiasi iš vienos į kitą. Teisės mokslas „negali izoliuotis nuo kitų mokslų, atvirksčiai, jis privalo remtis kitais mokslais – filosofija, filologija, logika, psichologija, sociologija ir t. t.“¹. Tarpdisciplininis teisės ryšys būtinas ir todėl, kad ilgą laiką istoriškai (o ir šiandien vis dar sunku atsisakyti tokių stereotipų)

teisingumas buvo „grindžiamas ne teisės atitiktimi daiktų prigimčiai, o socialiniu autoritetu, kuris neprieinamas kritinei analizei, bet lengvai suvokiamas vaikišku mąstymu“². Iš kitų mokslų pozicijos žvelgiama gal kiek fragmentiškiau, bet išorinių požiūrių sistema patikrina, papildoma, kitaip tariant – padeda įveikti vidinės mokslo sistemos nepakankamumą, ribotumą.

Šiuo straipsniu apsiribojama apžvelgti teisės mokslo sąsajas su filosofija. Pasiitelkus filosofiją teisė analizuojama dviem aspektais, daugiausia remiantis indukcinio ir lingvistinio metodais: 1. ieškoma teisės prigimties ir 2. apžvelgiami teisei artimi socialiniai reiškiniai, ypač moralė, kaip socialinis reiškinys ir filosofinė kategorija.

1. TEISĖS PRIGIMTIES PAIEŠKA

Remiantis aristoteliška pažinimo metodologija, norint išvengti pažinimo klaidos, pažinti reikia pradėti nuo to, ką mažiausiai žinome. Žinių minimumas yra tas būtinas atspirties taškas, nuo kurio pažinimo procesas pradeda judėti pirmyn. O ką mažiausiai žinome apie teisę? Turbūt iki teisės mokslo susiformavimo pasaulį ir jo tvarką, o tai reiškia – ir teisę, aiškino filosofija. Pirmoji filosofija buvo mitologija. Joje ir išvelgiame tą žinių minimumą, čia ir verta ieškoti pirmojo ir pradinio teisės pažinimo atspirties taško. Mitologinėje kalboje itin svarbūs ženklai, žodžiai, simboliai. Žodžių lingvistinė analizė atkoduoja daug informacijos, išlaisvina tikrąją reiškinio prigimtį nuo ideologi-

jos, sugrąžina terminą tai prasmei, kuriai jis ir buvo sukurtas.

Mitų kalboje žemė yra teisės motina³. Ši reikšmė sutampa tiek keltų, tiek baltų, romėnų, graikų mituose, o taip pat ir ne Europos šalių mitologijoje. Įvairiais laikotarpiais ir įvairiose Žemės vietose mituose teisė siejama su žeme. Perkeltinę prasmę įsisąmoninusi mitologinė pasaulėžiūra paaiškina teisės žemiškąją teisės paskirtį trimis kryptimis. Pirma, žemė gimdo visa, ką mes turime realiame pasaulyje, ji duoda derlių. Kiekvienas žemdirbys žinojo: kiek pavasarį įdės triūso į dirbamą žemę, tiek rudenį galės džiaugtis savo darbo vaisiais. Žemėje glūdėjo teisingumo etalonas, fiksavęs tam tikrą pusiausvyrą, vienovę, ant vienos svars-

tyklių pusės uždėjus triūsą, tam tikras pareigas, o ant kitos – gėrybes, vertybes, teises jas pasiimti. Tokia teisingumo prasmė ir šiandien mums paaiškina šio principo esmę.

Antra, dirbama žemė buvo dalijama į dalis tiksliais tiesiomis linijomis. Žemė buvo dalijama į miškus, laukus, o jų ribos konkretino tų plotų eksploatavimo normas – tam tikras darbo žemėje taisyklės. Beveik visi teisės mokslininkai ir kalbininkai sutaria, kad *teisės* terminas, kaip ir *tiesa*, yra kilęs iš žodžių *tiesumas*, *tiesus*. Ši tiesumo prasmė kilo nuo žemės dalijimo tiesiomis ribomis, griežtomis tiksliais linijomis. Tiesumas susijęs su *tiesa*⁴. Tiesa – tai žmogaus praktika patikrintas idėjinio sąmonės vaizdinio ir objektyviosios tikrovės fakto atitikimas. Šio atitikimo atžvilgiu visi žmonės lygūs, nes visi privalo vienodai su juo sulyginėti, t. y. suvienodinti savo nuomones. O teisinga tai, kas įvairiose nuomonėse tiesu ir lygu, kas tų nuomonių bangavimą išlygina. Vadinasi, *tiesa*, suvienodindama ir standartizuodama žmonių nuomones, o jos pagrindu – ir elgesį, yra vienodinantis veiksnys. Žodžiai, reškiantys tiesumą, tiesią liniją, ne tik lietuvių, bet ir kitose kalbose reiškia teisę, pvz.: rusų – *правый*, lotynų – *rectus*, vokiškai – *recht*, anglų *right*, prancūzų – *droit*, ispanų – *derecho*, italų – *diritto*⁵ ir pan.

Ir trečia, ant žemės statomos tvoros, žyminčios ribas, pastatai. Atsiranda kaimynystės, paveldėjimo, santuokos santykiai, ginčai dėl nuosavybės ir kt. Todėl būtina organizuotai naudotis žeme, ją valdyti pagal tam tikras taisykles.

Taigi žemė su teise susijusi trejopai: ji teisę ant savęs nešioja (yra jos motina), žemė teisę maitina žmogaus darbu, todėl

žmonės teisės turi tiek, kiek įdeda dėl jos pastangų, tiek, kiek prisiima adekvatorių pareigų. Žemė savo paviršiuje teisę išreiškia griežtu tikslumu – preciziškomis linijomis. Ir ji teisei perleidžia organizavimo bei viešumo funkcijas. *Teisė yra žemiška ir su žeme susijusi, o jos vaisiai – žmonių pastangų rezultatas.*

Mitas atspindi žmonių sąmonę. Dievų ir herojų istorijos liudija perimamą mitologinę tvarką, atsispindinčią įstatymuose. Mitas yra tarsi sakralizuotas įstatymas, kurį žmonės per mitą įsisąmonina ir per bendrą mitologinę pasaulėžiūrą išreiškia savo solidarumą paklusti mitologinės tvarkos taisyklėms⁶. Todėl šiandien mitologinė pasaulėžiūra mums atspindi savo tvarkos sampratą – teisės esminius požymius, ir svarbu juos mokėti perskaityti, įvertinti bei suvokti.

Kalbant apie įvairias teisės koncepcijas, matyti, kad daugelis autorių (Malgaud, Kazemier, Eisenmann, Perelman ir kt.) pabrėžia, jog neįmanoma teisės mokslo konstruoti remiantis vien tik logikos ar empiriniais argumentais, nes teisė apima ir vertybinio pobūdžio sprendimus⁷. Teisė savo esme istoriškai formavosi ne kaip logikos konstruktas, bet kaip teisinių ginčų ir argumentų reiškinys, kuris jungia natūralias, formalias ir juridines teisės idėjas. Vien tik formalus požiūris į teisę leidžia apibrėžti jos sistemą, parodyti jos problemas, jas spręsti sukuriant naują sistemos elementą vietoje senojo, bet jokiū būdu toks požiūris neleidžia teisės iš esmės modifikuoti. Natūraliosios teisės mokslas turi visas galimybes teisės sistemą modifikuoti, tačiau nėra tikras, kad jam pavyks tai sėkmingai atlikti.

Teisė, kaip ji beegzistuoatų – ar kaip *a priori* idėja (suvokiama protu), ar kaip idėja *a posteriori* (daiktų prigimtis – teisės faktiškas egzistavimas), ji niekur nesislepia: mes teisę nuolat jaučiame įvairiuose teisiniuose socialiniuose reiškiniuose. Tačiau teisės idėjų sankirtoje ji sunkiai atskleidžiama kaip mokslo ar realybės objektas. Jai išgryninti būtina vieninga koncepcija, kuri socialiniams reiškiniams suteiktų daugiau aiškumo, o ne painiavos. Pagal sutiktas kliūtis ar pasiektus rezultatus visuomenėje įsitvirtina socialinė taika arba karas, abejingumas, civiliškumas ir kitokios būsenos. Vienos iš jų pasižymi teisine realybe, o kitoms ji nebūdinga. Šiandien, anot Livšico, teisės požymių reiktų ieškoti šiuolaikinėje socialinėje realybėje⁸.

Teisės požymiams išskirti iš socialinių reiškinių vėl pasitelksime Aristotelio siūlomus būdus. Anot Aristotelio, tie dalykai, kurie turi būti pažįstami įrodomuoju pažinimu, turi būti būtini. Įrodomasis pažinimas yra pažinimas, kurį įgyjame įrodydami⁹. Taigi įrodymas yra išprotavimas iš būtinų prielaidų. Tačiau kaip rasti būtinas prielaidas, tuos išėities taškus? Aristotelio įsitikinimu, daiktai, nuo kurių pradėdame įrodinėti ir kurie aiškūs ir paprasti mums, yra sudėtiniai. Tiktai vėliau ir tik juos išskaidydami įgyjame jų pradų ir pradmenų pažinimą¹⁰. Būtina išskaidyti tam tikrus esminius pradinius teisės elementus, juos dėlioti ir konstruoti teisės sampratą.

Jau minėjome, kad teisė visų pirma susijusi su svarbiausiais teisiniais reiškiniais, išvestais iš žemės demitologizuotų simbolių – tiesumo, tiesos ir teisingumo. Tiesa ir teisingumas yra teisės šerdis, t. y. teisinių reiškinių esmė. Pažymėtina, kad

tik žmogiškasis elgesys gali būti vadinas teisingu arba neteisingu. O gamta negali būti nei teisinga, nei neteisinga. Teisingo elgesio taisyklės būdingos tiems individų veiksams, kurie daro poveikį kitiems individams. Teisingumas gali būti distributyvinis arba komutatyvinis. Distributyvinis teisingumas paskirsto gėrybes kiekvienam pagal jo vaidmenį visuomenėje, o komutatyvinis (lot. *commutativus*, perstatomasis – operacija nepakinta jos elementus perstačius vietomis) – išsaugo aritmetinę lygybę, vykstant mainams¹¹. Dauguma juristų laikosi nuomonės, kad komutatyvinį teisingumą pakeitus distributyviniu, nebūtų sunaikinta teisei pavaldi individo laisvė. Tačiau, anot Hayeko, puoselėjant tokias idėjas „neatsižvelgiama į faktą, jog jokia paskirstymo konfigūracija [t. y. distributyvinis teisingumas – *aut. past.*] negali būti sukurta vien individams laikantis teisingo elgesio taisyklių, ir kad konkretūs numatomi rezultatai gali būti sukurti tik pagal konkrečias vietas ir laiko aplinkybes tikslingai koordinuojant visą individų veiklą¹²“. Kitaip sakant, keliant tokias idėjas faktiškai reikalaujama, kad atskiriems individams būtų neleidžiama savo tikslų siekti veikiant savo žinių pagrindu (tai yra laisvės esmė), bet jie verčiami veikti taip, kad valdžios disponuojamos žinios būtų reikalingos jos pasirinktiems tikslams realizuoti. Tad distributyvinis teisingumas nėra suderinamas nei su teisės viršenybe, nei su ta individo laisve, kurią siekia garantuoti teisės viršenybė. Kalbant apie teisės taisykles, būtina pastebėti, kad jos taikomos nežinomam atvejų skaičiui ir iš anksto nežinomiems asmenims (juk įstatymas atgal negalioja),

todėl, kalbant apie teisę kaip elgesio taisyklę, visgi tikslinga analizuoti komutatyvinį teisingumą ir šios abi teisingumo formos turėtų būti derinamos.

Pagal Aristotelio komutatyvinį teisingumą, lygybė išivyrėja tada, kai gėrybės paskirstomos tolygiai. Tačiau lygybę atskleidžia dvi priešingos teisingumo „svarstyklių“ pusės. Jei tik sutiksime vienareikšmiškus santykius, kuriems neoponuoja (priešingai neatitinka) kiti santykiai, turėsime ne teisinius reiškinius, bet tokius socialinius reiškinius kaip meilė, draugystė, abejingumas ir pan.¹³ Tokių santykių ant teisingumo „svarstyklių“ dėti neįmanoma, o juolab ir nėra poreikio. Lygiai tokie pat atsiranda kiti – techniniai santykiai – tarp subjekto ir objekto: tarp žmogaus ir daikto, žmogaus ir gyvūno, šeimininko ir vergo (antikinės teisės prasme). Šie santykiai yra vienos krypties, vystosi vieningos valios pastangomis kryptingai. Tokie santykiai yra vienkrypčiai, neoponuojantys, t. y. arba jų oponavimas nepripažįstamas, pvz., vergo ir šeimininko, gyvūno ir žmogaus santykiai, arba jie išties neoponuoja, pvz., meilė, abejingumas, draugystė ir pan. Tačiau, jei neoponuojančių santykių, kurie yra išoriškai išreikšti ir nepasilieka vidinės būsenos stadijoje, atvejais kyla oponuojantys (priešingai atitinkantys) santykiai, jie tampa teisiniais ir būtina juos derinti, sverti teisingumo svarstyklėmis, pvz., meilė yra vidinė būseną, nukreipta vieninga kryptimi, tačiau apsisprendus jai įsipareigoti (oponuoti – priešingai adekvačiai įsipareigoti suteikiamoms teisėms), sudaroma santuoka, kuri jau yra išorinę išraišką turintis teisinis santykis. Oponuojant socialinis santykis virsta teisiniu tik įgijęs

išorinę savo išraiškos formą, kuria pripažįstamas tam tikrų pareigų viešas (išorinę, pripažintą išraišką turintis) prisiėmimas. Komutatyvinis teisingumas pretenduoja į dvi lygias svarstyklių puses: iš vienos pusės teisės, o iš kitos – pareigas. Šie du teisingumo elementai yra esminės teisės sudedamosios dalys. Todėl galima sakyti, kad teisės esmę sudaro teisės atitinkančios pareigos. Komutatyvus teisingumas bus tada, jei teisės atitiks pareigos.

Teisės esmę galima išreikšti formulėmis: Teisė = teisė(s) / pareiga(os); teisė(s) = pareigai(oms). Šios formulės parodo aiškų terminų neatitikimą, nes rezultato pavadinimas sutampa su vienos iš dalių pavadinimu (pabraukta), esančių kitoje lygybės pusėje, tad logikos atžvilgiu sutampantys terminai, turintys skirtingą reikšmę, yra nekorektiški. Reikia pabrėžti, kad tai yra terminų, bet ne esmės problema. Pats teisės terminas pirmą kartą lietuvių raštijoje paminėtas tik XX a. pradžioje, todėl suprantama, kad Lietuvoje jo mokslinė evoliucija sąlyginai neilga. Pažymėtina, kad teisės terminologijos prasme ypač būtinas plėtojimas ir diskusijos, nes dažnai nesusimąstant buvo perimami rusų kalbos teisės terminai, kurie savo prasme yra netikę, vertiniai. Kita vertus, teisininkai yra labai konservatyvūs ir jautrūs naujiems šiandien Lietuvoje siūlomiems teisės terminams arba kritikuojamiems seniesiems, todėl nesiimsime šiuo darbu ieškoti ryžtingų teisės terminų pokyčių. Tačiau svarbu pabrėžti ir atkreipti dėmesį, kad yra būtinos kalbininkų ir teisininkų bendros pastangos plėtoti teisės terminus.

Kaip jau buvo minėta, oponuojant socialinis santykis virsta teisiniu tik įgi-

jęs išorinę savo išraiškos formą, kuria pripažįstamas tam tikrų pareigų viešas (išorinę, pripažintą išraišką turintis) prisiėmimas. Oponuojančius atvejus atskleidžia įsipareigojimas, turintis išorinę savo išraiškos formą, nes viduje esantis įsipareigojimas žinomas tik vienam subjektui ir joks oponavimas viešai ant svarstyklių nededamas. Pvz., draugystės santykių nutraukimas nėra teisinis reiškinys, nes draugystės atveju įsipareigojimo nebuvo, o jeigu ir buvo, jis neturėjo oficialios savo išorinės išraiškos, buvo vidinis. Visai kitaip yra santuokos nutraukimo atveju, kur naikinamas įsipareigojimas vertinamas išoriškai, dedamas ant teisingumo „svarstyklių“ atsižvelgiant į įsipareigojimo tęstinumą. Panašiai yra ir su teisės pažeidimais, kuriais pažeidžiamas viešas įpareigojimas gerbti tam tikras vertybes, kurios buvo ginamos ir tam pačiam jas pažeidusiam subjektui.

Oponavimas neturi būti suvokiamas kaip konfliktas. Oponuojant galima ieškoti socialinio kompromiso ir juo garantuoti pozityvų socialinių santykių plėtojimą. Oponuojant vienai teisingumo „svarstyklių“ pusei ieškoma kitos adekvačios pusės – teisėms ieškoma adekvačių pareigų, o pusiausvyra kalba apie jų atitikimą, derinimą ir lyginimą.

*Taigi teisė reikalauja trijų būtinų požymių, kurie dedami ant teisingumo „svarstyklių“: pirmas, **įsipareigojimas turimoms teisėms** (teisėms oponuojančių – priešingai atitinkančių – elementų (pareigų) ieškojimas antrai svarstyklių pusei), antra, **pripažinta išorinė išraiška** (abiejų pusių pripažįstamas oficialus dėjimas ant svarstyklių), ir, trečia, **derinimas** (svarstyklių pusiausvyros nustatymas).*

Pirmasis teisinių reiškinų požymis – įsipareigojimas turimoms teisėms gali būti dvejopas. Vienu atveju teisės gali būti pripažįstamos, todėl jos automatiškai sukuria adekvačias joms pareigas. Pvz., tam tikrų vertybių, tokių kaip sveikata, gyvybė, nuosavybė ir bet kokių kitų, pripažinimas, automatiškai įpareigoja jas gerbti, t. y. *teisės sąlygoja pareigas*. Kitu atveju prisiimamos pareigos sukuria adekvačias teises, pvz., pareigūnas vykdydamas savo pareigas naudojasi tas pareigas atitinkančiomis teisėmis arba asmuo, norėdamas turėti tam tikras teises, prisiima tam tikras pareigas sudarydamas įvairias sutartis, kurios suteikia tam tikras teises tas pareigas įgyvendinti, t. y. *pareigos sąlygoja teises*. Pareigų ar teisių pirmumas yra sąlyginis, nes bendrai galima teigti, kad *norint garantuoti savas teises, joms įsipareigojama. Tik atsiradus pareigai, pilnai garantuojama teisė*.

Antrasis požymis – pripažinta išorinė išraiška. Šis teisės požymis siejamas ne su teisės esme, bet su jos išraiškos forma. Išraiškos formos būtinybė tampa teisės esminiu požymiu, nes be išraiškos teisė liktų sąmonės plotmėje, kitaip tariant, teisės socialiniame gyvenime nebūtų. Kad teisinis reiškinys būtų *išorinis*, jis būtinai turi būti sąmoningai ir valingai išreikštas kalba, veika ar kitaip konkludentyviai (lot. *concludo* – darau išvadą, rodantis sutikimą, leidžiantis padaryti išvadą). *Išorinės išraiškos pripažinimas* siejamas su oficialiai veikiančios jurisdikcijos pripažinimu. Viduramžiais vyravo įvairių jurisdikcijų pliuralizmas, todėl jos tarpusavyje konkuravo, natūraliai evoliucionavo. Šiandien kalbame apie vienos ir vieningos valstybės jurisdikcijos egzistavimą, todėl tik valstybės pripažintos

formos (teismai, arbitražai, ginčus sprendžiančios valstybinės, juridinius faktus nustatančios įstaigos ir kt.) yra laikomos oficialiai pripažintomis. Oficialus pripažinimas reiškia *visuotinį privalomumą*, t. y. pripažinta elgesio taisyklė tampa visiems vienodai privaloma.

Ir trečiasis požymis – derinimas (pusiausvyros nustatymas) kuria tam tikrą socialinę tvarką, o nukrypimas nuo šios pusiausvyros lengvai gali transformuotis į socialinę netvarką, sukurti visai kitą „tvarką“ ir kitą „teisę“. Pusiausvyra išreiškia teisės natūralumą, jos esmę, o nukrypimas nuo pusiausvyros kuria ar-

ba privilegijas, arba prievoles. Teisės ir pareigos lemia ne pati teisė savaime, o poreikiai. Socialinius reiškinius įtakoja tam tikra grupė, „klasė“, politinė partija, tenkindama savo tam tikrus poreikius. Juos tenkinant būtinas teisės primatas, teisės esmės viršenybė šiems procesams, nes kitaip interesai nebus derinami, nebus pusiausvyros, o tik nuolatinis balansavimas ir visuomeninių santykių „išderinimas“. Derinimas kalba apie tam tikras juridines procedūras, teisinio reguliavimo metodus, kuriems daugiau dėmesio bus skirta teisės ir įstatymo santykį atspindinčioje dalyje.

2. TEISĖS IR MORALĖS SANTYKIS

Kalbant apie teisinius reiškinius visada daug dėmesio skiriama moralei, jos ir teisės santykiui, kitaip tariant, teisės ir kitų socialinių (moralės plačiaja prasme) reiškinių santykiui.

Nors moralė nėra teisė, bet jų tarpusavio sąsajos itin glaudžios, nes pasižymi panašia reiškinių prigimtimi. Moralės plėtojimosi gairės turėtų būti pamokantis orientyras teisei. Kita vertus, teisės sankirta su morale taip pat paneigia pačią teisės prigimtį.

Moralės principai skiriami į tris pogrupius: bendrieji, formalūs etikos ir moralės pagrindai¹⁴. Svarbu nesuplakti moralės su formalia etika (gėrio ar blogio kategorija), nes formali etika neturi nieko bendra su socialinėmis normomis, t. y. nustatomu elgesiu. Formali etika tik išreiškia požiūrį į vertybę, bet nesidomi elgesio reguliavimu. Na, o moralė tiesiogiai nukreipta kaip norma į žmonių elgesį. Moraliu laikomas toks elgesys, kuris yra naudingas ne tik konkrečiam

asmeniui, bet ir visuomenei, ne tik konkrečiai tautai, bet ir žmonijai. Vokiečių nacistų užmojai kurti ne bendrą visiems žmonėms, o tik vokišką naudą kitų tautų naudoms panaigimo sąskaita buvo iš esmės amoralūs, galiausiai tapę pražūtingi ir patiems vokiečiams. Norint paaiškinti teisės ir moralės santykį, tikslinga pažvelgti į jį trimis jau anksčiau aprašytais teisinių reiškinių pjūviais.

Pirma, *įsipareigojimas turimoms teisėms* moralę vertina taip pat kaip socialinių teisių ir pareigų santykį (nes moralės norma yra socialinė norma). *Moralė – tai vidinis žmogaus įsitikinimas gerbti kito asmens interesus (teisės) ir kartu savanoriškas tokios pagarbos reiškimas*¹⁵. Moralę, kaip ir teisę, lemia socialiniai poreikiai, kuriems kintant keičiasi ir teisė, ir moralė. *Įsipareigojimas turimoms teisėms* teisę ir moralę vienija. Moralės ir teisės normų lyginimas didina abiejų šių sąvokų supratimą. Ir vienos, ir kitos yra socialinio elgesio reguliatoriai. Moralė, kaip ir teisė,

veikia ta pačia kryptimi: moralė teisei neprieštarauja, nes atkartoja jos teisių ir pareigų modelį, pvz., pareiga nusiimti kepurę (konkliudentyvus elgesys, išreiškiantis pagarbą bažnyčios tvarkai – įsipareigojimas gerbti bažnyčios tvarką) suteikia teisę įeiti į bažnyčią. Dažnai teisės ir moralės normos yra to paties turinio ir turi tą patį tikslą, t. y. išreiškia žmonių interesus, poreikį juos apsaugoti. Taip pat imperatyvai „nežudyk“, „nevok“, „nemeluok“ per šias pareigas pripažįsta adekvačias teises į gyvybę, nuosavybę ir tiesą. Moralės normos visada formuojasi remiantis abipuse pagarba, nes moralė visada suponuoja visų asmenų principinės lygybės ir vienodo vertingumo prielaidą. Teisė sutampa su morale tais atvejais, kai išreiškia vienodą pagarbą konkretaus santykio dalyviams. Istorija žino daugybę pavyzdžių, kai galiojantys įstatymai buvo tiesiog priešingi moralės normoms (nacistiniai, sovietiniai įstatymai, įteisinę tautų genocidą). Bet moralei priešingi įstatymai kartu yra priešingi ir teisei.

Tačiau reikia pažymėti, kad moralė čia traktuojama siaurąja (normos) prasme. Moralę reikėtų skirti nuo etikos ir ideologijos principų, pvz., humanizmo principas apie teises nekalba, o nurodo tik pareigą. Taigi bet kokia norma kalba apie teises ir pareigas, kurios glūdi socialinėse normose. Jei nėra vieno iš šių būtinų atributų, nėra ir socialinės normos. Mes turime tik etikos ir ideologijos principus, kuriuose nėra teisių ir pareigų santykio. Klaidinga yra teisės praktika, kai teisės normomis kaip teisės principais pripažįstami ideologiniai principai (pvz., humanizmo, demokratijos ir kt.). Jie nėra ir negali būti teisės principais,

nes neturi svarbiausio teisės požymio – abiejų privalomų teisės atributų – teisių ir pareigų. Todėl tokie principai gali būti vadinami politiniais, etikos, ideologiniais ir kitokiais, bet jokių būdu ne teisės (jeigu pripažįstame, kad ne bet kokia įstatymų leidėjo valia yra teisė).

Antrasis juridinių reiškinių aspektas – išorinės išraiškos pripažinimas tam tikra dalimi teisė nuo moralės skiria. Visų pirma, moralei nebūtina išorinė išraiška. Jai pakanka ir vidinės, nes moralei galima nusikalsti ir mintimis, jų dar neišreiškus jokia forma.

Antra, moralės pripažinimo požymis yra būtinas, tačiau jis skiriasi nuo teisės jos kontrolės aspektu dvejopai: vienu atveju moralei pakanka sąmoningo ir valingo asmeninio pripažinimo (o teisei būtinas oficialus fiksavimas), o kitu atveju, pažeidus teisių ir pareigų pusiausvyrą, moralės atžvilgiu patiriamas visuomenės pasmerkimas. Na, o teisės pažeidimo atveju patiriamas valstybinis pasmerkimas. Tais atvejais, kai moralės norma nėra labai aktuali jos pažeidėjui, visuomenės pasmerkimas ne visada gali turėti veiksmingą privalomumo pobūdį, pvz., sukėlus triukšmą viešojoje vietoje, triukšmadarys ir toliau gali joje lankytis, nepaisydamas tylaus aplinkinių ignoravimo. Vadinasi, moralės normos pripažinimas daugiau priklauso nuo asmeninio tos normos supratimo, o teisės normos pripažinimas yra jos privalomumo garantas. Kita vertus, teisės normos yra griežčiau apibrėžtos, suformuluotos, išvardijami teisių ir pareigų atsiradimo, pasikeitimo ar išnykimo pagrindai, o moralės normoje gali būti išsakoma tik bendra pareiga (nevok, nekalbėk netiesos, mylėk savo artimą kaip

patį save ir kt.) Todėl moralės normos yra daugiau žmonių elgesio principai negu programos. Reikia pastebėti, kad viduramžiais egzistuojantis jurisdikcijų pliuralizmas, o šiandien anglosaksų teisinėje sistemoje dar gyvybingas ir labai aktualus precedentas moralės normas į teisės sistemą inkorporuoja daug efektyviau, negu tai daro centralizuotas įstatymų leidėjas. Taigi pripažinimo procesas, galintis suvienyti teisę ir moralę, yra pozityvus socialinis reiškinyis ir šia kryptimi neabejotinai šiandien turėtų būti nukreipiamas.

Ir trečiasis juridinių reiškinių aspektas – teisių ir pareigų derinimas, atitinkamas teisę ir moralę vienija, nes moralės normų teisės ir pareigos adekvačiai atitinka viena kitą (tais atvejais, kai moralės normos yra normos visoms santykio šalims). Moralės normų teisių ir pareigų santykis beveik visada būna adekvatus, atitinkantis tolygiai būtinus atributus, o teisės normos to siekia, bet kartais dėl jų dirbtinumo (kai nutolstama nuo teisės esmės) teisių ir pareigų santykis „išderinamas“.

Taigi teisė nuo moralės iš esmės skiriasi pagal antrąjį juridinių reiškinių *išorinės išraiškos pripažinimo* aspektą. Šis aspektas gali parodyti tikslingas teisės ir moralės vienijimo kryptis. Pagal *išorinės išraiškos* aspektą, pozityviosios teisės nepajėgumą išibrauti į asmeninę, vidinę sritį gali papildyti ir pavaduoti moralę, todėl dar ir šia prasme moralės pagalba teisei yra skatintina ir palaikoma. Moralė per juridinio pripažinimo procedūras virsta teisiniu reiškiniu. Būtina galvoti apie procesus, leidžiančius įtakoti socialinių reiškinių vidinį turinį – moralę, ją įtraukti į teisinius reiškinius. Tokiu būdu

pozityvioji teisė veiksmingiau vykdytų ir pirminę teisių ir pareigų santykio apsaugą, nes ji gali kontroliuoti vidinę sritį ir joje atlikti pirminę prevenciją.

Skirtumas tarp moralės ir teisės normų pagal išorinės išraiškos pripažinimo aspektą pasireiškia tuo, kad teisės normų pažeidimo atveju taikytina sankcionuota prievartos procedūra, o moralės normų atžvilgiu tokia procedūra nebūdinga. Šis skirtumas prarastų prasmę, jei visos elgesio taisyklės, tarp jų ir moralinės, būtų palaikomos sankcionuota jėga. Tačiau kokios taisyklės turi būti sankcionuotos ir palaikomos jėga? Jei prievartine galia sankcionuojamos taisyklės, kurių visi laikosi ir taip, teisės normos tik dubliuoja formaliai moralės normas. Gali egzistuoti taisyklių sistema, kurios pagrindu klostosi faktinė veiksmų tvarka. Kai kurios iš šių taisyklių gali turėti valdžios sankcionuotą juridinę galią, o kitos gali būti tokios, kurių tik faktiškai laikomasi arba kurios tik glūdi galiojančiose taisyklėse ta prasme, kad pastarosios gali pasiekti savo tikslą tik laikantis pirmųjų. Todėl tikslinga, kai kurioms taisyklėms suteikiant teisinį statusą, teisėjui suteikti galią vertinti ir tas taisykles, kurios glūdi sankcionuotose taisyklėse, net jeigu jos pačios niekada anksčiau nebuvo patvirtintos įstatymų leidėjo.

Pripažinimo aspektu vidinis pripažinimas visada yra efektyvesnis, negu tai atlieka išorinės institucijos. Taigi ir šiam teisės veiksmingumo tikslui moralės normos turėtų būti lanksčiau inkorporuojamos į teisės sistemą. Kadangi šiandien nebeturime jurisdikcijų įvairovės, šiais laikais įmanomas tik precedento atgavimo klausimas, kuris leistų kiekvieno teismo ginčo atveju moralės normas

interpretuoti „gyviau“ ir natūraliau, negu tai atlieka vienas įstatymų leidėjas.

Taigi moralei virsti teisiniu reiškiniu pakanka juridinio pripažinimo. Morale yra kaip teisės kompromisas, apimantis teises ir pareigas (žinoma, teisės turinį sudaro ne vien morale). Labai svarbi teisei yra teisių ir pareigų pusiausvyra. Kai moralės norma yra abiems ginčo santykio šalims norma (ji abiejų šalių suvokiama ir pripažįstama kaip elgesio taisyklė, numatanti pareigas ir suteikianti pareigas atitinkančias teises), ji moralės požiūriu yra vertinama kaip abipusis „gėris“, o teisės atžvilgiu – kaip abipusis teisingumas. Tokios normos pažeidimo atveju suvokiamas „gėrio“ ir kartu teisingumo pažeidimas.

Žinoma, gali taip atsitikti, kad moralės norma nėra visuotinė, ji yra grupinė, todėl tam tikromis situacijomis, kai ta norma kuriai nors grupei nėra norma, ta grupė jos tiesiog nepaiso, vadinasi, tai grupei ir nėra šios moralės normos: tokiu būdu moralės norma nebus norma, nes nėra socialiniame santykyje natūralios teisių ir pareigų pusiausvyros suvokimo. Vadinasi, teisiniams reiškiniams yra būtinas konkretus teisinis pripažinimas, kuriuo norma pripažįstama konkrečiam santykiui privaloma norma. Moralės norma, esanti tik vidinės srities dalis, dažnai šiame lygmenyje ir lieka, jei ji nėra didžiąja dalimi visuotinė. Jei moralės norma nėra visuotinė, o tik dalinė, tam tikrame konkrečiame socialiniame santykyje ji nesukurs natūralios teisių ir pareigų pusiausvyros ir neturi galimybių virsti teisine. Tikslinga kiekvienu atveju teismui, vadovaujantis aiškiais teisiniais principais, palikti teisę pačiam vertinti teisės ir moralės santykio teisinę prigim-

tį – ar yra konkrečiame santykyje teisių ir pareigų atitikimas. To vienas įstatymų leidėjas vėlgi nepajėgus atlikti, nes jis teisės normomis apibendrina geriausių atveju visuotines moralės normas, o diskutuotinių moralės normų (nes jos taip pat kinta, atsiranda ir praranda savo reikšmę, vienai grupei turi įtakos, o kitai – bevertės), kurios tam tikrais atvejais turi potencialių galimybių būti pripažintomis teisinėmis, negali apimti. Taip socialinių santykių konfliktų sprendimo atvejai paliekami nelanksčiai įstatymo raidei, kuri, nevysiškai atitikdama konkretų socialinį santykį, stabdo socialinius procesus, juos visus leisdama per vieną trafaretą, ir neleidžia teismo įrodinėjimo metu kiekvieną ginčą spręsti individualiai, siekiant teisinio turiningojo, o ne formalaus teisingumo (įstatymo raidės laikymasis – teisėtumas).

Panašiais socialiniais atvejais įstatymo raidės laikymasis gali neatsižvelgti į tam tikras moralės normas, kurios galėtų būti pripažįstamos kaip galinčios virsti teisinėmis, nes yra realios normos abiems santykio šalims, tačiau įstatymas to tuo metu nepripažįsta ir ginčas „išsprendžiamas“ formaliai: sprendimas tik iš dalies patenkina santykio šalis, „atkuria“ pažeistą tvarką tik iš dalies, kuri vargu ar gali vadintis visiškai savo turiniu teisine, todėl teismo teisingumo (nustatytos ar atstatytos teisių ir pareigų pusiausvyros) nebuvimas nepatenkina ir socialinių procesų, ginčo šalys nebetiki oficialiuoju teisingumu ir „teise“, nusivilia teismais. Todėl vienai šaliai teismo sprendimas gali atrodyti „teisingas“, o kitai, pralaimėjusiai – „neteisingas“. Taip atsitinka todėl, kad pripažįstamas tik išorinis „teisingumas“, t. y. teisėtumas.

Tada, be abejonės, spekuliuojama teismiais argumentais. Nejaudinant vidinio normos pripažinimo privaloma norma, daugeliu atveju teismų sprendimai atrodo nesuvokiami ir painūs, viduje nepripažįstami ir atmetami, nes žmonės geriausiai žino savo ginčo atvejį, o įstatymų paprastai neišmano (nors įstatymų neišmanymas nuo atsakomybės ir neatleidžia). Argi savo kaltę suprantančiam žmogui, kai jis pažeidė tam tikras taisykles, kurias tikrai žinojo ir pripažino, kad pažeidžia, nesuprantamas atpildas, argi neigiamos pasekmės yra netikėtos ir jo atžvilgiu jam atrodo neteisingos? Šios pastabos labai aktualios civiliniams santykiams, nes baudžiamoji teisė, vertindama veikos pavojingumą visuomenei, laiko būtinu nusikaltusio asmens vidinį sąmoningą ir valingą nusiteikimą, t. y. asmens veikos, o ne normos suvokimą. Įstatymų leidėjo siekimas, kad asmuo suvoktų pačią normą, ji būtų suprantama ir atitiktų visuomenės poreikius, yra vienas iš svarbiausių teisės keliamų reikalavimų įstatymams, nors dažnai to reikalavimo nepaisoma. Taigi kalbant apie moralės normas, teisiniams reikišniams labai svarbūs du aspektai: viena, būtina moralės normas skirti nuo etikos ir ideologijos, t. y. neteisinių principinių nuostatų, o antra, tais atvejais, kai pripažįstamas precedentas – jei tai yra moralės norma (turinti teisių ir pareigų), įrodinėjimo proceso metu būtina įvertinti, ar ta norma yra abiejų ginčo santykio šalių viduje pripažįstama (suvokiama) kaip norma, atitinkanti pripažintus teisės principus, kad galėtų būti pripažinta privaloma norma ir išoriškai – juridiškai. Be abejo, tose valstybėse, kur teise pripažįstama vien tik įstatymų leidėjo valia,

svarbus yra tik pirmasis aspektas, tačiau be antrojo, tenka pripažinti, jis yra neišbaigtas, nes vien įstatymų leidėjo nustatoma teisės ir moralės derinimo tvarka nepajėgia iki galo santykiuoti.

Lietuvos Respublikos įstatymų leidėjas, atrodo, suprasdamas teisės ir moralės santykio poreikį, Lietuvos Respublikos civiliniame kodekse numatė 1.4 str., pagal kurį įstatymų ar sutarčių nustatytais atvejais civiliniai santykiai reglamentuojami pagal papročius. Papročiai netaikomi, jei jie prieštarauja imperatyvioms įstatymo normoms arba sąžiningumo, protingumo ir teisingumo principams¹⁶.

Papročio sankcionavimo mechanizmas įstatyme nėra detalčiai aptariamasis. Tenka pabrėžti, kad paprotys, kuriame yra moralės normos (paprotys dažniausiai yra moralės forma, o moralė – papročio turinys), tegali būti sankcionuojamas įstatymų ir sutarčių numatytais atvejais, o jei tai nenumatyta, teismas negali išplėstai paprotį įvertinti. Civilinio kodekso 1.4 straipsnis nustato, kad civiliniai santykiai reglamentuojami pagal papročius tais atvejais, kai tai nustato sutartis. Tai reiškia, kad papročių privalomumas gali kilti nebūtinai vien iš valstybės sankcionavimo, bet ir iš civilinės sutarties šalių nuorodos.

Šiuolaikinės demokratinės valstybės veikla, paskirtis ir funkcijos yra nustatytos ir ribojamos teisės nuostatų. Teisė nėra ir negali būti visiškai neutrali vertybiniu požiūriu. Teisės, kaip sudėtingo visuomeninio reiškinių, vertybinių pobūdį ypač parodo teisės principai, implikuojantys bei „turintys“ savyje tam tikras vertybes; dar daugiau, teisė iš esmės negali būti be apsaugos objekto – vertybių.

IŠVADOS

Tarpdiscipliniškumo kontekste įdomu patikrinti, kaip skirtingi mokslai savais pažinimo metodais prieina prie panašių išvadų, o kartais ir visai netikėtų naujų atradimų, kuriuos apibendrinus teisė įgyja dar tvirtesnius mokslinio pažinimo pamatus ir atranda klaidas, kurios vien tik vidiniame teisės mokslo kontekste neretai nėra aiškiai pastebimos.

Teisės esmė suvokiama per jos priešingybę – pareigą. Teisė įgyja vertybinę reikšmę tik būdama santykyje – teisės ir pareigos pusiausvyroje. Norint garantuo-

ti savas teises, joms išipareigojama. Tik atsiradus pareigai, visiškai garantuojama teisė. Teisės simbolis – svarstyklės – atkoduoja ir demitologizuoja teisės esmę, kuri suvokiama per teisės ir pareigos pusiausvyros santykį.

Nors moralė nėra teisė, bet jų tarpusavio sąsajos itin glaudžios, nes pasižymi panašia reiškinių prigimtimi. Moralės plėtojimosi gairės turėtų būti pamokantis orientyras teisei. Kita vertus, teisės sankirta su morale taip pat paneigia ir pačią teisės prigimtį.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Regina Koženiauskienė. *Juridinė retorika*. – Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005, p. 27.
- ² Alfonsas Vaišvila. Teisinis personalizmas: teorija ir metodas. – Vilnius: Justitia, 2010, p. 105.
- ³ Carl Schmitt. *Le droit comme unité d'ordre // Droits / Revue française de théorie juridique* 11, 1990, p. 77.
- ⁴ Alfonsas Vaišvila. *Teisės teorija*. – Vilnius: Justitia, 2004, p. 130.
- ⁵ *Dictionnaire encyclopédique de théorie et de sociologie du droit*. – Paris: Librairie général de droit et de jurisprudence, 1993, p. 108.
- ⁶ Raymond Verdier. *Le droit au singulier et au pluriel juridicité et cultures juridiques // Droits / Revue française de théorie juridique* 4, 1986, p. 75.
- ⁷ Léon Husson. *Nouvelles études sur la pensée juridique*. – Paris: Dalloz, 1974, p. 258.
- ⁸ Роман З. Лившиц. *Теория права*. – Москва: БЕК, 1994, с. 48.
- ⁹ John L. Ackrill. *Aristotelis*. Iš anglų k. vertė M. Adomėnas. – Vilnius: Pradai, 1994, p. 149.
- ¹⁰ Ten pat, p. 166.
- ¹¹ *Termes juridiques*. – Paris: Dalloz, 1995, p. 328.
- ¹² Friedrich A. Hayek. *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė*, t. 2: *Socialinio teisingumo mirażas*. Iš anglų k. vertė A. Degutis. – Vilnius: Eugrimas, p. 139.
- ¹³ Constantin Stoyanovitch. *Le domaine du droit*. – Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1967, p. 491.
- ¹⁴ Česlovas Kavaliauskas. *Trumpas teologijos žodynas*. – Vilnius: Logos, 1992, p. 257.
- ¹⁵ Alfonsas Vaišvila. *Teisės teorija*. – Vilnius: Justitia, 2000, p. 205.
- ¹⁶ *Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas*. – Vilnius: Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija, 2010, p. 35.